

ОТ МИСЛОВНОТО ПОНЯТИЕ КЪМ ГРАМАТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ ЛИЦЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

FROM THE CONCEPT TO THE GRAMMATICAL CATEGORY OF PERSON IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The understanding of the category of person as a grammatical phenomenon is implicit for linguists. The transition from the logical concept to the grammatical category of person is a process that is still debated in linguistics. The article aims to review some of the most significant works, dealing with the grammaticalization of the meaning of personality in the Bulgarian language, particularly the ones originating in the Bulgarian context. The author's objective is to offer a personal perspective on the evolution of the grammaticalization process.

Key words: personality, grammaticalization, Bulgarian language, grammatical category

С осмислянето на понятията в съзнанието на човека възникват и въпроси, свързани с тяхното онагледяване. Когато говорим за понятията, означаващи веществените елементи от заобикалящата ни среда, то тяхната експликация е ясна, защото има материално измерение. Когато обаче става дума за граматичните понятия с невеществен характер, се задават и питання, свързани както с измерението, така и със същността им. Дискусионна е и темата за тяхната реалност и означаемост.

От древните философски трудове се търсят отговори на тези проблемни звена в менталния свят на човека, като и до днес по някои от спорните тезиси няма категоричност. Обект на нашето проучване ще бъде лицето като понятийна и граматична категория. Целта ни е да представим някои изследвания, дефиниращи процесите на граматика-

лизиране, и да се опитаме да предложим своята визия за преминаването през различните еволюционни етапи на граматикализация при лицето. Изследването ни не претендира нито за изчерпателност, нито за нормативност, тъй като това са първите ни стъпки в процеса на проучване на граматикализацията при персоналните форми. Разбира се, няма как да представим всички теории по темата в световен лингвистичен план, за да изведем общата есенция, но ще се опитаме да се опрем на някои доказали се вече лингвистични съчинения и на логическите разсъждения, за да предложим тезата си по посочената тема.

Изясняването на темата изисква и дефиниране на основните понятия в заглавието. Първо, ясно е, че преди да възникне идеята и осмислянето на каквато и да е граматикализация, е нужно да се проследи как възниква въпросът за конкретното понятие в мисленето, а оттам и в езика (вж. Буров 2004; Маровска 2013). Понятието *лице* обвързваме физически с тази част от главата на човека, която представя неговия облик и с която най-често той се отличава от другите хора. Обикновено с лице означаваме и човек, който участва в дадена ситуация, било тя речево изразена, или не. В онлайн речника на БАН се откриват следните дефиниции: „Предна част от главата човек, на която се намират челото, веждите, очите, носът, устата, бузите и брадата; Човек като отделен индивид, член на обществото; личност; *Грам.* Граматична категория на глагола, която означава дали субект на действието е говорещият, този, на когото се говори, или този, за когото се говори, изразена чрез глаголното окончание или лексикално – чрез личните местоимения“ (<https://ibl.bas.bg/rbe>).

Граматикализацията¹ от своя страна е материално засвидетелстване на установен езиков феномен с регулярен характер. Дефиницията, която е представена в онлайн речника на БАН, е: „Процес, при който дадена пълнозначна дума изгубва лексикалното си значение и лексикална самостоятелност и придобива граматическо значение и функция на служебна дума“ (<https://ibl.bas.bg/rbe>).

---

¹ Един от най-ценните трудове по отношение на граматикализацията в общолингвистичен контекст принадлежи на К. Лехман (Лехман 2015). Изследването му представя изключително подробен обзор на процесите, свързани с коментирания процес, а също и собствени разсъждения и изводи, които служат за база за разсъжденията по въпроса и до днес. Авторът коментира съдържанието на термина, като според него той е неточен и има нужда от прецизиране, за да отговаря на съдържанието на понятието (вж. Лехман 2015: 11). На този етап от изследването ни неговият труд няма да бъде обект на анализ, тъй като той представлява значително обемен източник, предвиден за бъдещите ни разработки.

Преминаването на мисловните понятия в граматични е дълъг процес, свързан с осмислянето на нагласите на човека и с откриването на повтарящи се образци в речта, които придобиват езиков статут. В. Маровска отбелязва, че „отношението между езиковия факт и реалитета, която той именува, маркира повечето лексикално-семантични изследвания и словните класификации от типа „части на речта“ още от древността“ (Маровска 2013: 30). Именно на тази база е и формирането на термина лице в граматичен аспект – връзката с човека, вършец или участващ в акта на действие. Ил. Кръпова споменава позицията на О. Йесперсен и И. Мешчанинов по отношение на лицето като „универсално-логическа (извънезикова) и понятийна категория, състояща се от трите компонента говорещ-слушащ-предмет на речта“ (Кръпова 2014: 10). Според авторката „все още остава неясен както механизмът за обозначаване на лице в езика чрез лексикални знакови средства, така и причините за граматикализиране на персоналната семантика и за начините на нейното функциониране на изреченско ниво“ (Кръпова 2014: 11).

Ант. Мейе, който е смятан за пионер в изследването на процесите на граматикализация, стига до съждението, че произходът на граматическите морфемии се корени в лексиката на езика, като процесите са свързани с отслабване и обобщаване на семантиката (цит. по Рамат, Хопър 1998: 8). Пак в същата монография е спомената като класическа (канонична) линията на граматикализация от *лексикална единица – клитика – афикс* (вж. Рамат, Хопър 1998: 120), а също така и поставена под съмнение от някои лингвисти по отношение на нейната завършеност (вж. Рамат, Хопър 1998: 121; Лехман 2015: 7).

По въпроса за взаимодействието между лексикалните и морфологичните средства в българския език аналитичен коментар прави Ст. Буров в статията си „Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език“ (Буров 1992). Според него „функционалното взаимопроникване на граматичната и лексикалната семантика“ се осъществява по „определен компенсаторен механизъм“, довеждайки до „десемантизация и граматикализация на лексикалните единици, дефективност на морфологичните парадигми, лексикализация на морфологичните форми“ (Буров 1992: 26). По наше мнение невинаги е възможно коректно да се определи през какви процеси или в каква последователност са се осъществили промените, водещи до граматикализацията на дадено значение, но със сигурност те преминават или през един, или през почти всички от гореспомнатите. Да се изведе обща формула, която граматиката на един език следва през годините, е труден процес заради взаимо-

действието на лингвистичната система с други такива, несходни на нейната структура.

Ив. Гугуланова се опира на позицията на Мешчанинов, че „лицето е понятийна или съдържателна категория, която разполага със система от граматични и лексикални средства за изразяване“ (БПСГ 1993: 5). Според Мешчанинов, чиято позиция тя представя и с която се съгласява, има междинно ниво, осъществяващо връзката между понятийната категория и езиковите форми, и това е граматичното понятие. Гугуланова уточнява, че „за понятийната категория лице междинното звено – граматичното понятие – е неясно, т.е. не познаваме това, което свързва съдържателната категория с конкретните езикови форми“ (БПСГ 1993: 7), отново опирайки се на разсъжденията на руския лингвист. По-нататък ще се опитаме да направим опровержение на Мешчаниновата теза и позицията на Гугуланова, тъй като по наше мнение пълноценно се проследява тристепенната граматикализационна йерархична еволюция при формиране на езиковото понятие.

И Р. Ницолова² коментира промените във фонетичното, лексикалното и граматичното звено на езика, водещи до граматикализация, уточнявайки, че „особено сложно е това взаимоотношение при граматикализацията, когато един елемент с определено лексикално значение се превръща в елемент с граматическо значение и заема определено място в другата система“ (Ницолова 2021: 18). Тя уточнява, че процесите невинаги са изолирани и зависими само от езиковата еволюция, но и от разнородни фактори, привеждайки и опирайки се на изводите за промените в езика, които и Ст. Буров прави в по-ново време (вж. Ницолова 2021; Буров 2015). В по-ранен свой труд авторката предлага и формула за пътя на граматикализацията, когато изходният глагол е лексема, по следния начин: „Установено е, че изходният елемент може да мине през няколко етапа при граматикализацията: свободна лексикална единица > функционална дума > клитика > афикс > нула“ (Ницолова 2014: 101), като не е задължително да се премине през всички етапи, тъй като процесът може да приключи по-рано.

В статията си „Грамматикализация и прагматикализация“ Й. Тишева прави изключително приносен за българистиката обзор, който, макар и непретендиращ за изчерпателност заради обема си, представя много стегнато основните процеси, водещи до граматикализация. Тя уточнява: „Терминът граматикализация, предложен от А. Мейе и прецизиран в изследванията на Й. Курилович, се прилага не само за озна-

---

² Тя е сред езиковедите, обръщащи сериозно внимание на процесите на граматикализиране още от по-ранните свои разработки (вж. Ницолова 1986).

чаване на процеса, при който лексикални елементи придобиват граматични функции, но и за представяне на различни посоки или аспекти, с които са свързани промените, както и различните етапи, до които е достигнала граматикализацията на определени елементи“ (Тишева 2020: 273 – 274). Тя допълва също така и че „диахроничният подход към граматикализацията се фокусира върху постепенната и до голяма степен еднопосочна промяна, на която са подложени определени лексикални елементи, ориентирана към превръщането им в определен период в граматични маркери“ (Тишева 2020: 274). Именно на тази основа се опират и нашите по-нататъшни разсъждения за разволя на персоналността от понятиен към езиков феномен.

Кр. Алексова пък обобщава: „От дискусиите обаче за същността на граматикализацията може да се извлече обобщението, че това е процес на промяна, чийто движещ фактор е семантико-прагматичната промяна, която води до функционални промени, свързани със синтактични, морфологични и фонетични изменения“ (Алексова 2021: 52), т. е. процесът не е ограничен само в рамките на морфологичните търсения, а обхваща по-широк езиков и мисловен аспект.

Ние не си поставяме за цел да търсим факторите, оказали влияние върху граматикализацията на персоналността, но в хода на изследването си ще споменем някои от категоричните според нас зависимости. Една от тях несъмнено е влиянието на съседните балкански езици, при които също е налична вербална морфема, сигнализираща лицето, което позволява местоименната форма да бъде изпускана, макар че в повечето езици това се смята за не книжовна проява (вж. Търпоманова 2020).

Ако тръгнем обаче от понятието „лице“ и въобще осъзнаването на елементите от граматичната зависимост, а именно говорещ, слушащ и евентуален обект на разговора, ползотворен в тази насока може да се окаже анализът, представен от М. Илиева в статията ѝ „Оценъчни възможности при транспозициите на категорията лице в речта“ (вж. Илиева 2001). Осмислянето на човешкия фактор като елемент при осъзнаването на света и разясняването на речевия процес се оказват в основата за разграничаването и на ролята в комуникацията, когато „извънезиковата реалност става езикова“ (Илиева 2001: 88). Тя въвежда понятията като „свят на говорещия“, „свят на слушащия“ и „свят на обекта на разговор“, като уточнява, че световите са субективни и не трябва да се търси съвпадение с обективната реалност.

Именно осъзнаването на човека като част от света, на неговата роля като водещ или участващ в комуникацията е в основата на възникването и именуването на опозицията в граматичната категория.

На първо място в еволюцията на линията за граматикализация стои разпределянето на ролите в комуникацията – осъзнаването на аза като водещ комуникативния процес, на събеседника – като участващ и поемащ комуникативна роля в него, и на обекта на комуникация, който може да бъде човек или елемент от неличната субстанция (одушевен или неодушевен). Тези ментални процеси, обект по-скоро на лингвопсихологията и прагматиката, се оказват и първичните звена в осъзнаването на ролята на актантите в комуникативния акт. Именно на тяхната база се основават търсенията и опитът да се разбере естествената значимост като граматична такава. Маркирането на лицата при местоименията като първо, второ и трето (по наше мнение – по-скоро нулево заради немаркирания си характер) е и именно този лингвистичен начин да дадем име на произвеждащите комуникация. Фактът, че комуникаторите обикновено са лица (изключваме варианта, в който често се води разговор с бебета и домашни любимци например, тъй като там не можем да говорим за пълноценен диалог, а по-скоро за монолог, защото не очакваме отговор, а по-скоро действена реакция), дава основание и за назоваването на грамемите в рамките на съществуващата вече категория.

По-важен за нас въпрос е това дали можем да говорим за възникване на осмислянето на категорията първо като част от глаголната парадигма, а след това – като присъща на местоименията, или се следва класическият пример за граматикализиране, предложен от Мейе. По наше мнение в случая категорично се следва установената вече формула за граматикализация и основанията ни за това са следните:

1. В логиката на езика първо възниква осъзнаването за човека като личност, а впоследствие – за действията му като значимост за социума.
2. Комуникацията между хората е тази, която поставя основите на разбирането за обмена на информация, свързана с действията.
3. По наше мнение първоначално се възприемат като налични за същността на езика местоименията, тъй като свидетелства за тях откриваме още от древните индийски трудове, а впоследствие започва да се коментира и изследва отразяването на лицето като граматична реалия при глагола.
4. И до днес има езици, които не притежават маркери за лицето при глагола, докато езици, в които липсват местоименията, са почти единични случаи (вж. Бенвенист 1993).
5. Личните окончания при глагола са бивши местоименни форми, доказателства за което можем да открием при редица

бележити учени като Ал. Теодоров-Балан (вж. Теодоров-Балан 1955), които вследствие на стремежа към икономия на езика са редуцирани само до грамемите.

6. Няма как да съществува действие без осъзнаването за наличието на вършител на същото действие. По тази логика предложената от редица учени теза за възникването първо на морфологичната категория лице при глагола, а впоследствие за реализирането ѝ при местоименията ни се струва ирелевантна от логическа гледна точка.

Ако следваме класическите модели, посочени от пионерите в изследването на граматикализацията (вж. Рамат, Хопър 1998), то според нас йерархията, посочваща развитието на процеса при категорията лице, ще има следния вид:

*понятийна категория – лексеми за лични местоимения –
грамемите за лице при глагола*

Следваме триизмерния модел не защото така са построени повечето разгледани от нас до момента формули за граматикализация, а защото смятаме, че и семантически, и логически тази йерархия отразява най-кратко и ясно съществуващата в граматиката на езика ни еволюция. Един от механизмите при граматикализацията, посочени и от Й. Тишева (вж. Тишева 2020), е семантичното обезцветяване или десемантизацията. То донякъде е налично при преминаването от общото понятие лице към граматичното, но не можем да говорим за пълната му реализация при преминаването от местоименните към глаголните форми. Именно стесняването на обема на понятието лице от понятийната категория до лексемата, а впоследствие до грамемата, която има по-различен семантичен статут според Ил. Кръпова (вж. Кръпова 2014), потвърждава наличието на подобен механизъм при персоналноста. Другите, опорни за протичането на процеса, елементи са разширяването на контекста, декатегоризацията и фонетичната редукция. На този етап от изследването си не сме се задълбочили в проследяването на тяхното реализиране при процеса на граматикализиране на персоналните експликатори, но със сигурност те ще бъдат обект на следващата работа по темата.

По наше мнение по-скоро преминаването на лексемата в граматично окончание може да се зачете като същинска граматикализация, тъй като тук може да се открият реализирани факторите като стесняване на понятието и редуциране на обема на изразяването му от по-голяма речева единица, каквато е лексемата, до грамема, носеща идентично се-

мантично и граматично значение, каквато е флексията. Доказателство за частичното семантично обезцветяване в коментирания процес е фактът, че категорията лице при глагола е с асемантичен характер, тъй като е съгласувателна. Поемайки информацията за персоналността, носена от местоименията, вербалните форми я експлицират вече чрез окончанията си, но не можем да твърдим, че те са абсолютно релевантни по същността си³. Местоименията обаче не притежават такива граматични морфемни, които носят информацията за лицето, вършещо или получаващо действието, тъй като цялата лексема експлицира персоналността. Също така каноничният модел според лингвистите, изследващи граматикализацията, а именно *лексикална единица – клитика – афикс*, може да бъде смятан за адекватен при процеса на граматикализация на лицето в българския език, макар че по отношение на клитиката по-скоро може да бъдат разгледани падежните форми (*ме, те, го, я, ни, ви, ги*), а не тези за именителен падеж като доказателство за еволюционния процес, защото за нас именно при личните местоимения трябва да се търси формирането и на грамемите за лице при глагола⁴.

Дори и в рамките на вече установения граматически строеж на личните местоимения ясно личи еволюцията, обвързана с максималното опростяване за човека. Най-често тази еволюция засяга третоличните форми, тъй като те се оказват допълнителният елемент в процеса на комуникация между *аз* и *ти* (вж. Герджиков 1983).

Несъмнено примери за сходна структура на граматикализационните процеси могат да бъдат приведени и от други категории, възникнали в езика, каквато е категорията род при съществителните и прилагателните имена (осмислянето на естествения пол, връзката със съществителното име и граматикализацията при прилагателните имена чрез съгласувателен механизъм); както и някои предположения за звателните форми и морфемите за съгласуване при прилагателните имена (Куцаров 2024) – *скъпи приятелю*). Но и при тях, както и при персоналността се изисква по-задълбочен анализ, който да проследи пътя и отделните стъпки при езиковите промени.

Не във всички лингвистични системи процесът на граматикализация на лицето е завършен, както е например в английския език, но в българския език категорично развоят му е достигнал своя финал, преминавайки през посочените етапи и реализирайки адекватно граматич-

---

³ Съмнения по въпроса изказва и Ил. Кръпова (вж. Кръпова 2014).

⁴ Ил. Кръпова уточнява следното: „Исторически погледнато, първоначалната функция на анафоричното лично местоимение, от което са произлезли личните маркери, е била семантична – да идентифицира субектния референт и да поддържа тази референция постоянна в дискурса или в речевата ситуация“ (Кръпова 2014: 83).

ните задачи. Факт за това е толкова честото изпускане на местоименната форма не само в разговорната, но и в книжовната реч и разчитането, че глаголното окончание или липсата му ще е достатъчен сигнализатор за маркиране на персоналността.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2021:** Алексова, Кр. Иновационни процеси и граматикализация. [Aleksova, Kr. Inovatsionni protsesi i gramatikalizatsiya.] // *Български език. Приложение*. София: БАН, 2021, 50 – 72.
- Бенвенист 1993:** Бенвенист, Ем. *Езикът и човекът*. [Benvenist, Em. *Ezikat i chovekat*.] София: Наука и изкуство, 1993.
- БПСГ 1993:** *Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 4. Семантичната категория комуникант*. [Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. T. 4. Semantichnata kategoriya komunikant.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Буров 1992:** Буров, Ст. Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език. [Burov, St. Funktsionalno vzaimodeystvie mezhdu gramatichnata i leksikalnata semantika v savremenniya balgarski ezik.] // *Проглас*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1992, 21 – 26.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите*. [Burov, St. *Poznaniето v ezika na balgarite*.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Герджиков 1983:** Герджиков, Г. Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. [Gerdzhikov, G. *Tendentsiyata kum analitizam – opredelenie, metod za izsledvane, prichini, sledstviya*.] // *Съпоставително езикознание*, кн. 5. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1983, 46 – 55.
- Рамат, Хопър 1998:** Ramat, A., Hopper, P. *The limits of grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 1998.
- Илиева 2001:** Илиева, М. Субективна оценъчност в употребата на показателните местоимения – Проблеми на българската разговорна реч. [Ilieva, M. *Subektivna otsenachnost v upotrebatata na pokazatelnite mestoimeniya – Problemi na balgarskata razgovorna rech*.] // *Език и литература*. № 2. София: Дружество на филолозите слависти в България, 2001, 87 – 94.
- Кръпова 2014:** Кръпова, Ил. *Морфосинтаксис на личните глаголни форми в българския език*. [Krapova, Il. *Morfosintaksis na lichnite glagolni formi v balgarskiya ezik*.] София: ИК „ЛИК“, 2014.
- Куцаров 2024:** Куцаров, К. *Теоретични аспекти на звателната форма в българския език. Морфологична категория апелативност*.

- [Kutsarov, K. Teoretichni aspekti na zvatelnata forma v balgarskiya ezik. Morfologichna kategoriya apelativnost.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024.
- Лехман 2015:** Lehmann, K. *Thoughts on grammaticalization*. Berlin: Language Science Press, 2015.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya*.] София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2014:** Ницолова, Р. Някои резултати от граматикализацията в българската морфология. [Nitsolova, R. *Nyakoi rezultati ot gramatikalizatsiyata v balgarskata morfologiya*.] // *Трети международен конгрес по българистика, 23 – 26 май 2013 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 97 – 114.
- Ницолова 2021:** Ницолова, Р. Етюди за езиковите изменения. [Nitsolova, R. *Etyudi za ezikovite izmeneniya*.] // *Български език. Приложение. № 68*. София: БАН, 2021, 13 – 29.
- Теодоров-Балан 1955:** Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика за всякого. Дял 1. Св. 2. За думите – Имена*. [Teodorov-Balan, A. *Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Dyal 1. Sv. 2. Za dumite – Imena*.] София: Българска академия на науките, 1955.
- Тишева 2020:** Тишева, Й. Граматикализация и прагматикализация. [Tisheva, J. *Gramatikalizatsiya i pragmatikalizatsiya*.] // *Научни трудове, том 58, кн. 1, сб. А*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 273 – 283.
- Търпоманова 2020:** Търпоманова, Е. *Функции на местоименията в балканските езици*. [Tarpomanova, E. *Funktsii na mestoimeniyata v balkanskite ezitsi*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020.